

Tournooiveld

Gemeente Den Haag

*Definitief Archeologisch Onderzoek
ter hoogte van de nieuwe ondergrondse
parkeergarage.*

Afdeling Archeologie

Dienst Stadsbeheer

HAR 1605

Colofon

Onderzoek: Tournooiveld, gemeente Den Haag. Definitief Archeologisch Onderzoek ter hoogte van de nieuwe ondergrondse parkeergarage.

Auteur: A. Pavlovic

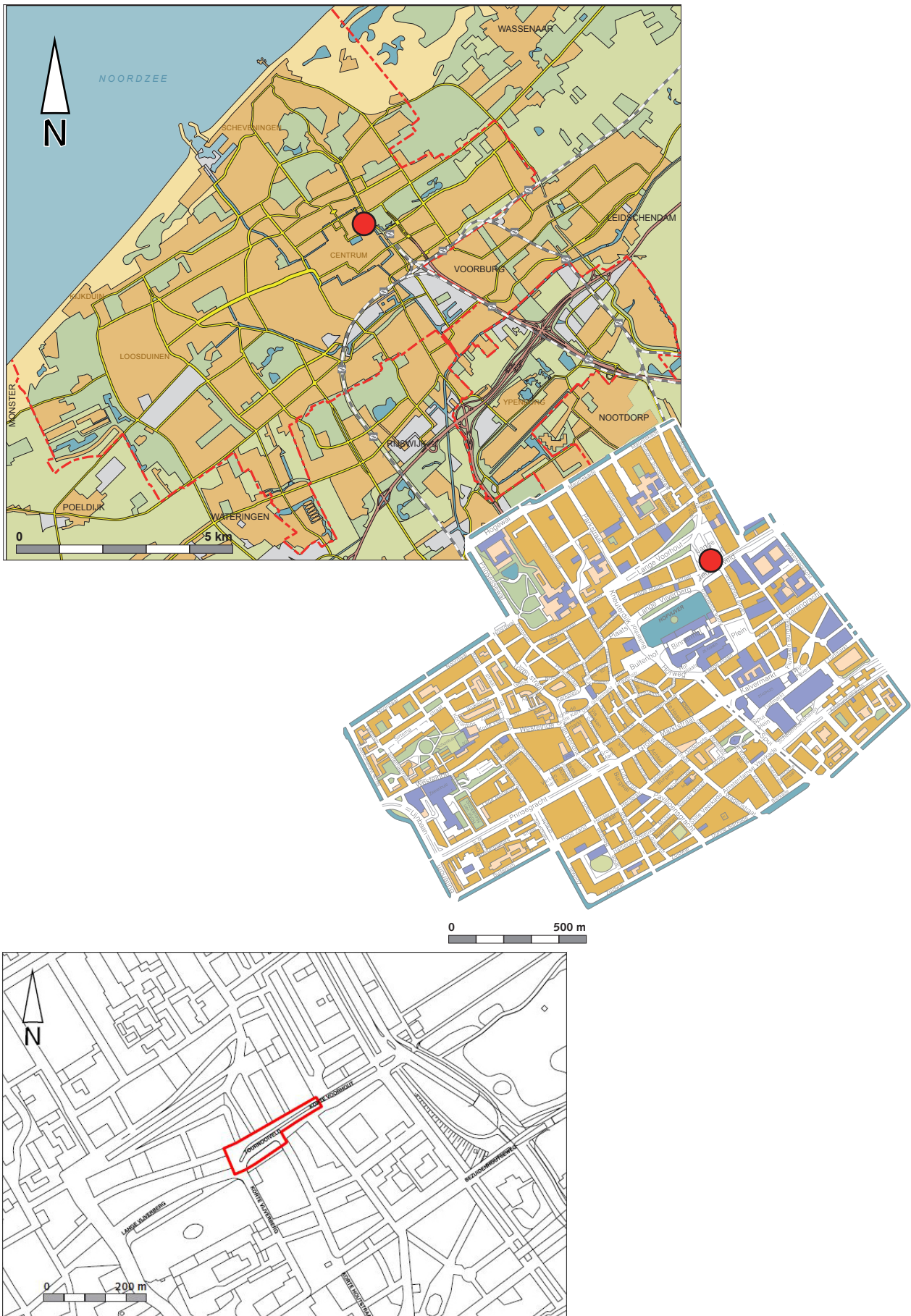
Uitgave: Afdeling Archeologie, Natuur- en Milieueducatie, Dienst Stadsbeheer, gemeente Den Haag
Haagse Archeologische Rapportage nummer 1605

Den Haag, 2016

ISBN: 978-94-6067-195-1

Inhoudsopgave

Administratieve gegevens en samenvatting	5
Samenvatting	5
1 Inleiding	7
1.1 Algemeen	7
1.2 Indeling van het rapport	8
2 Doel- en vraagstellingen	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Doel- en vraagstelling en onderzoeksvragen	9
3 Geologie en archeologische/cultuurlandschappelijke context	11
3.1 Geologische ontwikkeling algemeen	11
3.2 Geologie plangebied	12
3.3 Archeologische en cultuurlandschappelijke context	12
4 Resultaten	15
4.1 Methode en technieken	15
4.2 Sporen en vondsten	16
Opgravingsput 1	16
Opgravingsput 2	19
5 Beantwoording van de onderzoeksvragen	25
6 Conclusie	28
Literatuur	29
Lijst en verantwoording van de afbeeldingen	29
Historische kaarten	30
Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling	31
Bijlage 2: Catalogus en vondstgegevens	32

Afb. 1.1 Plangebied en locatie in Den Haag.

Administratieve gegevens en samenvatting

Administratieve gegevens	
Projectcode	TNV15o
Gemeente	Den Haag
Toponiem	Tournooiveld
OM-nummer	3295067100
Kaartblad	30DZ
Coördinaten	81.404/455.322; 81.404/455.381; 81.535/455.464; 81.508/455.384
Oppervlakte plangebied	circa 5000 m ²
NAP-hoogten	tussen circa 1,80 m +NAP en 2,40 m +NAP
Grondwaterpeil of -trap	circa 0,50 m –NAP
Opdrachtgever	Ontwikkelcombinatie PTV BV de heer S. van Leeuwen Taurusavenue 100 Postbus 470 2130 AL Hoofddorp
Uitvoerder	Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie, Dienst Stadsbeheer, gemeente Den Haag
Bevoegd gezag	B&W gemeente Den Haag
Datum rapportage	februari 2016
Autorisatie	E.E.B. Bulten
Beheer en plaats documentatie/vondsten	Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie Dienst Stadsbeheer, gemeente Den Haag, Spui 70 Den Haag

Samenvatting

Eind september/begin oktober 2015 hebben medewerkers van de afdeling Archeologie, Natuur- en Milieueducatie van de gemeente Den Haag in opdracht van Ontwikkelcombinatie PTV BV uit Hoofddorp (contactpersoon dhr. S van Leeuwen) op het Tournooiveld in het kader van de realisatie van een ondergrondse parkeergarage, een definitief archeologisch onderzoek (opgraving) uitgevoerd.

Eerder vond in het plangebied een proefsleuvenonderzoek (IVO-p) plaats waarbij duidelijk werd dat de bodem als gevolg van intensieve onder- en bovengrondse (infrastructurele) ingrepen door de eeuwen heen, tot op zekere diepte erg verstoord was. In de minder verstoorde delen konden resten van egalisatie- en ophogingslagen van puin en afval, zand en schelpen worden opgetekend die toen het Tournooiveld vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw als openbaar gebied in gebruik genomen werd, in de loop der tijd opgebracht waren. In de meest westelijk gelegen proefsleuf waren een aantal bewoningssporen aanwezig zoals een greppel met daarin aardewerk uit de 15de eeuw en op de flank van het duin een geroerde laag, mogelijk een akker, helaas zonder vondstmateriaal. Van een aangepunte houten paal werd in eerste instantie gedacht dat deze ook stamt uit een van de vroegste fasen van gebruik van het Tournooiveld als openbare ruimte. De aanwezigheid van

deze bewoningssporen was aanleiding om in het westelijke deel van het plangebied een definitief archeologisch onderzoek (opgraving) uit te voeren. Het doel van de opgraving was om de archeologische resten in kaart te brengen en te documenteren in het kader van kenniswinst over de (historische) ontwikkeling van de stad Den Haag.

Het ontstaan en de inrichting van het Tournooiveld was vanaf de 16de eeuw nauw verbonden met de aan de zuidzijde daarvan gelegen onderkomens en schietbanen van de Haagse schutterijen: de St. Sebastiaans- en de St. Jorisdoelen. Uit historische bronnen is bekend dat bij deze gelegenheden ook op houten papegaaien die op houten palen stonden, geschoten werd.

Voordat de schutterijen zich aan de oostzijde van de Hofvijver en het latere Tournooiveld hadden gevestigd, maakte dat gebied deel uit van de grafelijke kool- of moestuinen en was het onbebouwd. Door het gebied liep een weg vanaf de Hoge Nieuwstraat tot aan de Bospoort richting het Haagse Bos en aan de zuidkant, op de hoek met de Korte Vijverberg, was het gebied van het latere Tournooiveld door de Uiterste poort van het grafelijke complex afgescheiden.

Het archeologisch onderzoek op het Tournooiveld heeft aangetoond dat het gebied vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw een met puin verhard terrein of plein was.

De geroerde of omgespitte laag die bij het proefsleuvenonderzoek werd aangetroffen, kon tijdens het definitief archeologisch onderzoek nader en uitgebreider worden onderzocht. Hoewel uit de laag geen vondstmateriaal kwam, kon wel vastgesteld worden dat deze zich op de flank van een duin en onder het veen bevindt. Dit laatste betekent dat de laag een prehistorische datering heeft. Tijdens het laagsgewijs verdiepen van de laag kwamen aan de onderkant hiervan enkele lichtgrijze verkleuringen in het duinzand aan het licht. Bij het couperen daarvan werd duidelijk dat één van de verkleuringen zeer waarschijnlijk een paalgat betrof. Ook hier werden helaas geen vondsten aangetroffen waarmee de sporen nauwkeuriger gedateerd zouden kunnen worden.

De meeste sporen - zoals een aantal aangepunte houten palen en enkele grote kuilen met daarin afval - die tijdens het definitief archeologisch onderzoek opgegraven zijn, kunnen in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd worden geplaatst. De grote kuilen zijn op basis van de grondsamenstelling als boomkuilen geïnterpreteerd. Het vondstmateriaal daaruit dateert de sporen in het laatste kwart van de 16de eeuw, de periode dat het Tournooiveld als openbare ruimte werd ingericht.

1 Inleiding

1.1 Algemeen

De ontwikkelcombinatie PTV, bestaande uit Sens Real Estate en Dura Vermeer, is met de civieltechnische uitvoering bezig om ter hoogte van het Tournooiveld in Den Haag, een 3-laags ondergrondse parkeergarage te realiseren (afb. 1.1).

In het kader van dit plan heeft de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag in november 2013 een bureauonderzoek uitgevoerd.¹ Uit dit onderzoek is gebleken dat het plangebied een archeologische verwachting heeft voor sporen vanaf het laat-neolithicum tot in de nieuwe tijd. Omdat het plangebied op de flank van een strandwal ligt en in het verleden nooit bebouwd is geweest én een strategische ligging in het centrum van Den Haag heeft, betreft het een locatie waar archeologisch onderzoek belangrijke informatie kan opleveren over mogelijke prehistorische bewoning en de pre-stedelijke ontwikkeling van Den Haag.

Omdat zich in het plangebied archeologische waarden kunnen bevinden die door de voorgenomen werkzaamheden bedreigd worden, heeft de gemeente Den Haag, in haar rol van bevoegd gezag, besloten om een archeologisch proefsleuvenonderzoek uit te laten voeren om vast te kunnen stellen of er in het plangebied archeologische resten voorkomen en zo ja, of deze behoudenswaardig zijn. Het proefsleuvenonderzoek werd in het voorjaar van 2015 uitgevoerd waarbij vastgesteld werd dat een groot deel van de bodemopbouw in het plangebied diep verstoord is en dat slechts her en der nog ophogingen en verhardingen van oude loop- of straatniveaus aanwezig zijn.² Alleen in de meest westelijk gelegen proefsleuf 5 werden naast de hierboven vermelde sporen, ook sporen vrijgelegd die meer informatie zouden kunnen opleveren over het gebruik van het gebied van voordat, maar ook nadat het ingericht was als Tournooiveld. Zo werden enkele bodems (oude maaivelden) en een geroerde of omgespitte laag op de flank van het oude duinzand aan het licht gebracht. Zowel uit de bodems als de omgespitte laag kwam geen vondstmateriaal, zodat de datering van de sporen voorlopig onduidelijk bleef. De omgespitte laag werd doorsneden door een smalle, noord-zuid georiënteerde greppel (spoor 2) waarin enkele aardwerkfragmenten met een datering in de 15de eeuw gevonden zijn. In het meest noordelijke deel van de greppel werd een ronde en aangepunte houten paal (spoor 3) opgegraven. De paal was nadat de greppel opgevuld was geraakt en dus niet meer als zodanig functioneerde, in de grond geslagen en is daarmee jonger dan de greppel.³

Op basis van de onderzoeksresultaten van het proefsleuvenonderzoek is door het bevoegd gezag besloten om in het meest westelijke deel van het plangebied een definitief archeologisch onderzoek uit te laten voeren om zo, in een breder kader, meer inzicht te krijgen in de samenhang en betekenis van deze sporen.

Het definitief archeologisch onderzoek (opgraving) werd door medewerkers van de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag in het najaar van 2015 uitgevoerd.

---

1 Meering 2013.

2 Pavlovic 2015.

3 De exacte datering van de houten paal kon door middel van een dendrochronologisch of jaarringenonderzoek niet worden vastgesteld, omdat het hout niet voldoende jaarringen (minder dan het minimum van 60) telde. Wel kon, met dank aan het houtteam van de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag, onder leiding van C. Vermeeren (BIAX consult), worden bepaald dat de houtsoort grenen is. Later kon door middel van C14 onderzoek vastgesteld worden dat het hout recent is.

Het archeologisch veldteam bestond uit A. Pavlovic (projectleider) en een wisselende samenstelling van veldarcheologen R.J. van Zoolingen, R.A. van de Mijle Meijer en M.L. Lenoir.

Na het veldwerk is het vondstmateriaal gewassen, gedroogd en gesorteerd. De determinatie en beschrijving van de vondsten werd gedaan door A. Pavlovic. Het kaartmateriaal in dit rapport is vervaardigd door R. J. van Zoolingen. De inhoudelijke redactie van dit rapport is gedaan door M.M.A. van Veen en V.L.C. Kersing is verantwoordelijk geweest voor de eindredactie. Het rapport is opgemaakt door M.S.M. Laan.⁴

1.2 Indeling van het rapport

In dit rapport worden de resultaten van de opgraving uitgevoerd op het meest westelijk gelegen deel van het Tournooiveld in het centrum van Den Haag, gepresenteerd. Het rapport bevat 6 hoofdstukken; na de inleiding in hoofdstuk 1 komen in hoofdstuk 2 de doel- en vraagstellingen uit het Programma van Eisen (PvE) dat door het bevoegd gezag voor dit onderzoek opgesteld is, aan bod. In hoofdstuk 3 worden de geologie en de archeologische/cultuurlandschappelijke context beschreven en in hoofdstuk 4 worden de gehanteerde methoden en technieken genoemd en de sporen en vondsten beschreven, gedateerd en gepresenteerd. In hoofdstuk 5 worden de onderzoeksvragen uit het PvE beantwoord en in hoofdstuk 6 volgt een conclusie.

---

⁴ Alle hier genoemde personen zijn medewerkers van de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag.

2 Doel- en vraagstellingen

2.1 Inleiding

De Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart van de gemeente Den Haag geeft voor het plangebied een archeologische verwachting aan.⁵ Deze verwachting is toegekend vanwege de situering in een strandwallenlandschap. De relatief hoge en dus droge strandwallen vormden in het verleden aantrekkelijke bewoningslocaties voor de mens. Daarnaast geldt de Gemeentelijke Onderzoeksagenda als onderzoekskader. De waarnemingen en de proefsleuven passen in het kader van vraagstellingen zoals die in de Gemeentelijke Onderzoeksagenda zijn geformuleerd.⁶ In het kader van aanvullende kennis over de strandwallen zijn de overgangsgebieden van strandwal naar strandvlakte bijzonder waardevol, zowel door de relatief gave toestand door afdekking met stuifzand of in lagere delen met veen. In die delen kan ook sprake zijn van een goede conservering van organisch materiaal. Een ander onderzoeksthema gaat over de ontwikkeling van Den Haag van plattelandsdorp tot dichtbevolkte stad; specifiek voor dit archeologisch onderzoek is de samenhang van de ontwikkeling en het gebruik van het Tournooiveld als openbare ruimte van belang.

2.2 Doel- en vraagstelling en onderzoeksvragen

Het definitieve onderzoek heeft tot doel het veiligstellen en documenteren van behoudenswaardige archeologische resten waarbij kenniswinst over de historische ontwikkeling van Den Haag wordt gerealiseerd. In het PvE dat voor dit onderzoek is opgesteld, zijn de volgende vraagstelling en onderzoeksvragen geformuleerd:⁷

Vraagstelling

- *Bieden de aangetroffen bodems en sporen mogelijkheden om de transitie van het plangebied van woest gebied naar tuinbouwgebied en openbare ruimte beter te begrijpen/te verklaren en te dateren? Nota bene, de verspitte laag en bodems kunnen ook ouder zijn dan de middeleeuwen.*

Onderzoeksvragen

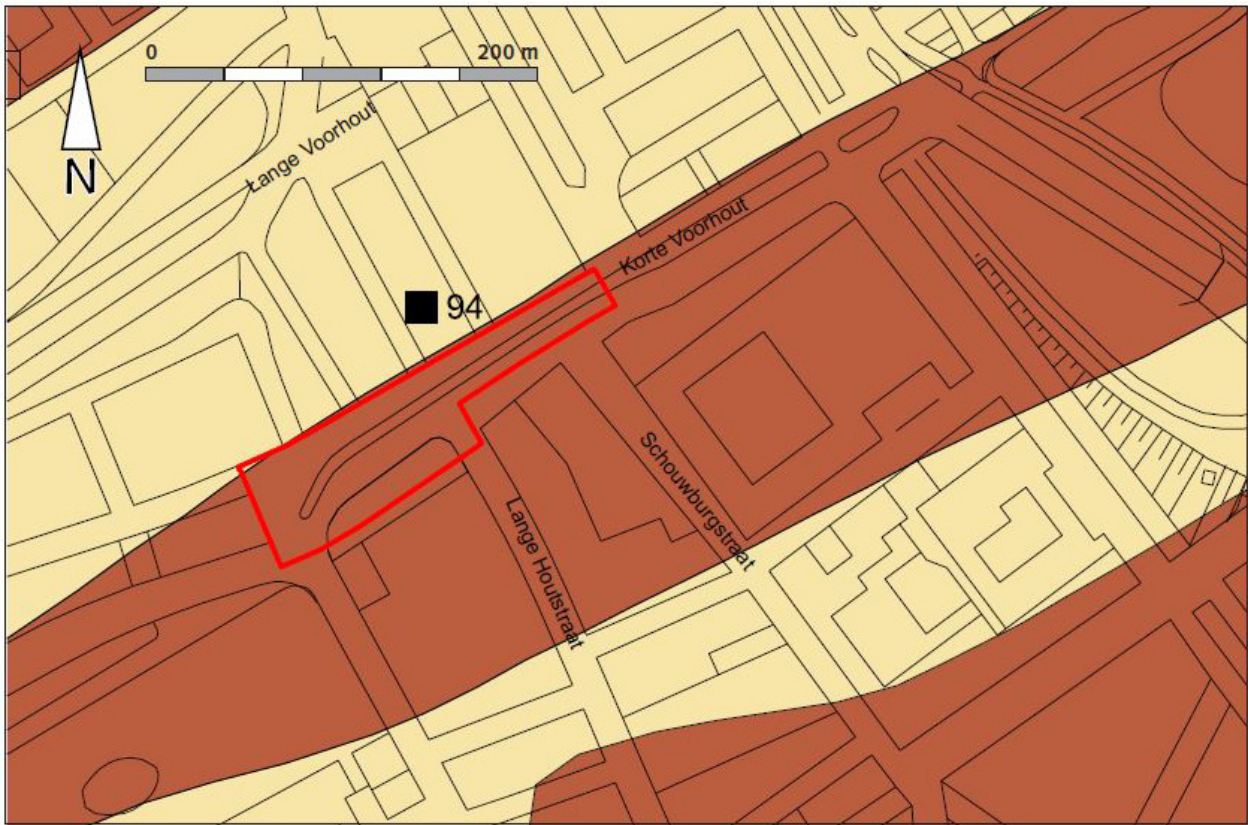
- *Hoe is de fasering van de bodems en grondsporen?*
- *Tot welke fase behoort de aangepunte houten paal?*
- *Behoort de paal tot een grotere structuur, of is het inderdaad een individueel object in de ruimte?*
- *Kan de greppel nader geduid worden? Bakent deze een akkerbouwgebied af of had deze een andere functie?*
- *Is er een relatie tussen de greppel en de verspitte laag en wat is de datering van de gebruiksfase(n) van beide sporen? Is aannemelijk te maken waarom de greppel buiten gebruik is geraakt?*
- *Is de transitie van het gebied naar openbare ruimte duidelijk in het bodemarchief? Is er een moment aan te duiden of een ophogingslaag die daarmee verband houdt?*

---

5 Alkemade 2011.

6 Bulten e.a. 2009.

7 Benjamins 2015.

- Plangebied
- Vindplaats
- Laag van Voorburg, met eventueel een deklaag van de Laag van Den Haag, dunner dan 2 m
- Hollandveen, op Laag van Voorburg

Afb. 3.1 Plangebied op uitsnede van de geologische kaart van Den Haag en Rijswijk.

3 Geologie en archeologische/cultuurlandschappelijke context

3.1 Geologische ontwikkeling algemeen

In de Haagse regio komen drie fysisch-geografische regio's bij elkaar. In het uiterste oosten wordt het landschap gedomineerd door het westelijke veengebied. In het westen wordt het landschap beheerst door het duingebied met strandwallen en strandvlaktes, terwijl het zuiden van de regio deel uitmaakt van het zuidwestelijke zeekleigebied.⁸ Een kenmerk van bovengenoemde regio's is dat ze onder invloed van de stijgende zeespiegel hun huidige vorm en uiterlijk hebben gekregen.

Rond 4000 v. Chr. bereikte de zee in dit gebied haar grootste uitbreiding. De kustlijn liep ter hoogte van de lijn Rijswijk-Voorburg-Leidschendam-Voorschoten en werd gemarkeerd door een strandwal, de oudste in de Haagse regio. Deze strandwal loopt in zuidwestelijke richting door tot in het huidige Wateringse Veld. Als een strandwal hoog genoeg was geworden, kwam duinvorming op gang, de zogenaamde Oude Duinen of Laag van Voorburg (bijlage 1).⁹

In een periode van ongeveer 2000 jaar verlegde de kustlijn zich door de vorming van nieuwe strandwallen de kustlijn naar het westen toe. Dat gebeurde gefaseerd, waardoor tussen de strandwallen lagere gebieden aanwezig bleven, de strandvlaktes. De zee had nog wel toegang tot de lager gelegen strandvlaktes direct ten zuiden van de strandwal van Den Haag, zoals de kleiige sedimenten die we daar aantreffen bewijzen (Laagpakket van Wormer).

Omstreeks 2000 v. Chr. waren alle strandwallen gevormd en was het achterland grotendeels afgesloten van de zee. Dit leidde tot een stagnatie in de afwatering, waardoor grote moerassen ontstonden. In deze moerassen werd veen gevormd; het zogenaamde Hollandveen. In de loop van het eerste millennium v. Chr. was uiteindelijk het hele gebied bedekt met veen, afgezien van de hoogste delen van de strandwallen. Plaatselijk was dit pakket zelfs enkele meters dik.

Rond 500 v. Chr. vond een enorme inbraak van de zee plaats waardoor een getijdengebied ontstond in de zuidelijke regio. De grootste getijdengeul kennen we als 'de Gantel' die het uitgestrekte veenpakket erodeerde. Vanuit de Gantel werden bovendien kleiige sedimenten afgezet die nog steeds het zuidwestelijke deel van Den Haag domineren (Gantellaag). Vanaf het begin van de jaartelling kwam er een einde aan de invloed van de Gantel en stopte de sedimentatie.

In het eerste millennium vonden geen grote ontwikkelingen plaats; de afwatering van de Gantel verslechterde, waardoor er ten zuidwesten van Den Haag opnieuw veenvorming op gang kwam. In de late middeleeuwen werd het kustgebied geteisterd door grote stormvloed, waarvan de Sint Elizabethsvloed uit 1421 de bekendste is. Voor Den Haag waren de gevolgen tweeledig. Allereerst werd de Gantel opnieuw opengeboken en werden er vooral in het Westland nieuwe sedimenten afgezet (Laag van Poeldijk). Ten tweede werd door de hernieuwde activiteit van de zee een groot deel van de meest westelijke strandwal weggeslagen. Het vrijkomende zand werd door de zee weer op het land teruggebracht, waarna de wind het verder transporteerde. Het gevolg was dat de kustlijn in zuidoostelijke richting verschoof en het oude landschap door verstuingen met een dikpakket zand overdekt raakte. Dit proces vond plaats over een periode van meerdere eeuwen. De reliëfrijke afdekkende zandlaag wordt Jong Duin of Laag van Den Haag genoemd.¹⁰

8 Berendsen 2005.

9 Bijlage 1 is een tabel waar de archeologische perioden gekoppeld zijn aan de in de tekst genoemde geologische laagpakketten.

10 Van Veen en Waasdorp 2000; Vos e.a. 2007.

3.2 Geologie plangebied

Het maaiveld op de onderzoekslocatie ligt op circa 2,35 m +NAP. Op basis van de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk¹¹ wordt ter hoogte van het plangebied uitgegaan van de volgende bodemopbouw (afb. 3.1):

- Stadslaag (ophogingslaag)
- Hollandveen op Laag van Voorburg
- Laagpakket van Rijswijk (strandzanden)

Zowel bij de Archeologische begeleiding uit 2014 als het proefsleuvenonderzoek uit 2015 is gebleken dat de bodem op het Tournooiveld tot gemiddeld 1,50 m onder maaiveld verstoord is.¹² De verwachte stadslaag is nergens vastgesteld: de bodemopbouw bestaat uit een verstoord en opgebracht puinpakket met daaronder de natuurlijke bodemopbouw van duinzand.

3.3 Archeologische en cultuurlandschappelijke context

Het Tournooiveld ligt volgens de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk op de overgang van een strandwal naar een met veen opgevlude strandvlakte. Strandwallen waren al vanaf de prehistorie aantrekkelijke locaties om op te wonen.

In het plangebied zijn geen vindplaatsen bekend. De dichtstbijzijnde vindplaatsen liggen op de hoek van de Korte Vijverberg en het Tournooiveld en op het Lange Voorhout tegenover nr. 102.¹³

De eerstgenoemde vindplaats werd in 2012 aan de Korte Vijverberg waargenomen.¹⁴ Toen werden in een rioleringsleuf de resten van de fundamenten van de Uiterste poort archeologisch onderzocht. De verwachting is dat deze resten zich verder richting het Tournooiveld uitstrekken.

De tweede vindplaats werd ontdekt tijdens de aanleg van de stadsverwarming in 1991. Toen werd op het Lange Voorhout (tegenover de Amerikaanse ambassade) op de flank van de strandwal op een diepte van circa 1,50 m onder maaiveld, een bodem met spitsporen gezien. Uit de laag kwam geen vondstmateriaal, maar op basis van de stratigrafische ligging en een koolstofdatering (¹⁴C) kon de laag in de midden bronstijd (circa 1500-1300 v. Chr.) gedateerd worden.¹⁵ Ook werden ophogingspakketten met vondstmateriaal uit de 15de en de 16de eeuw, een 17de-eeuwse afvalkuil en sporen van schelpenpaden of –lagen aangetroffen.¹⁶

Bij archeologische begeleidingen van grondwerkzaamheden op het Lange Voorhout in de periode 2007-2009 werd vastgesteld dat de bodemopbouw uit ophogingslagen op duinzand (Laagpakket van Rijswijk) bestond. Spitsporen op enkele plekken wezen erop dat het duin omstreeks 1400 in meer of mindere mate verrommeld was. Daarna is het gebied in meerdere fasen opgehoogd met zand, puin en schelpen- en puinverharding van paden. Door al deze ingrepen werd het oorspronkelijke reliëf in het duinlandschap afgevlakt. De ophogingslagen werden naar het zuiden toe (richting Tournooiveld) dikker om de helling van de onderliggende strandwal te compenseren. In de opho-

---

11 Vos e.a. 2007.

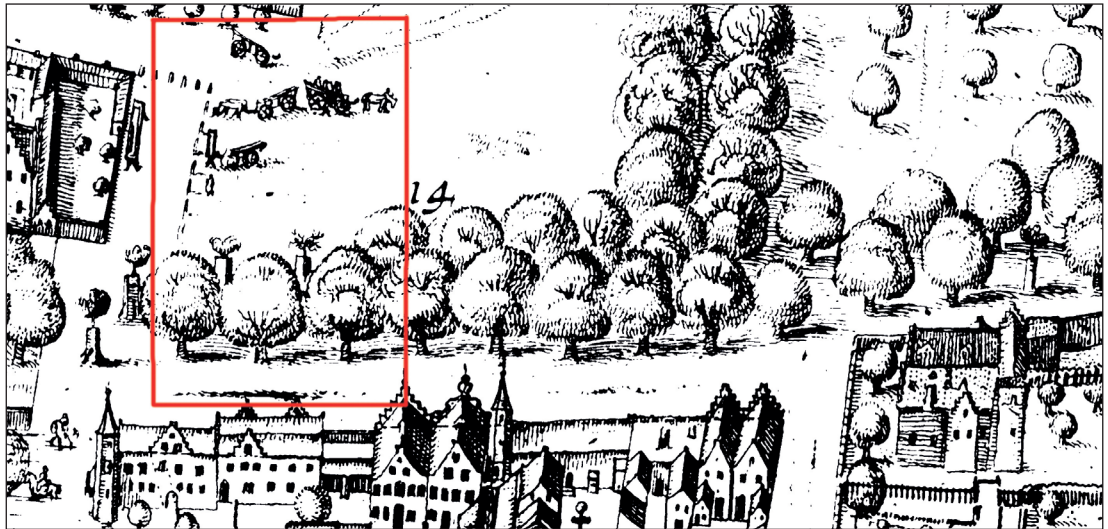
12 Pavlovic 2014; Pavlovic 2015.

13 Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 94.

14 Pavlovic 2012.

15 Van Veen 1998, p. 17, GrN-23249 3140+/- 80 BP.

16 Meering 2013.

Afb. 3.2 Opgravingsgebied (bij benadering) op een uitsnede van de stadskaart van Bos en Van Harn uit 1616. Linksonder is de Uiterste poort met daarnaast de St. Sebastiaans en de St. Joris Doelen. Tussen de bomen staan houten papegaaipalen waarop de schutterij schoot.

gingslaag bevonden zich diverse afvalkuilen, een grote afvaldepositie en meerdere waterputten uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd.¹⁷

Het Tournooiveld is door de eeuwen heen altijd onbebouwd gebleven. Op de hoek met de Korte Vijverberg lag in de late middeleeuwen de Uiterste- of Doelenpoort. Aan het Korte Voorhout lag de Bospoort. Beide poorten werden in de 17de eeuw afgebroken. Aan de zuidzijde van het Tournooiveld stonden de gebouwen en schietbanen (Doelen) van de Haagse schutterij, de St. Sebastiaans- en de St. Joriskoelen (afb. 3.2).

In de 17de en de 18de eeuw trekken steeds meer gegoede families naar de Hofbuurt en worden er steeds meer statige huizen gebouwd. Het Tournooiveld en het Lange Voorhout worden steeds meer een plek om te flaneren. Ook in de 19de eeuw houdt het Tournooiveld deze status van een voor- naam, centraal en strategisch gelegen plein. Tijdens bombardementen van het Bezuidenhout in de Tweede Wereldoorlog heeft het Korte Voorhout veel schade opgelopen.¹⁸

17 Van Veen 2010.

18 Meering 2013.

Afb. 4.1 Locatie van de opgraving (in blauw) binnen het plangebied.

Afb. 4.2 Profielopname van opgebrachte lagen zand met schelpen (S901) en puin (S902) ten behoeve van oude loopvlakken en straatniveaus.

4 Resultaten

4.1 Methode en technieken

Het definitief archeologisch onderzoek (opgraving) werd uitgevoerd volgens de vigerende versie van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA versie 3.3) en de bepalingen in het Programma van Eisen (PvE) dat voor dit onderzoek opgesteld is door het bevoegd gezag.¹⁹

De opgraving vond plaats in het westelijke deel van het plangebied (afb. 4.1). In het meest noordelijke deel hiervan werden tijdens het uitgevoerde proefsleuvenonderzoek, in proefsleuf 5, sporen aangetroffen die meer informatie zouden kunnen opleveren over de ontwikkeling en gebruik van het Tournooiveld door de eeuwen heen.

In overeenstemming met de civieltechnisch uitvoerder en instemming van het bevoegd gezag werd afgesproken dat voorafgaand aan de opgraving het te onderzoeken gebied afgegraven zou worden naar een niveau rond 0,75 m +NAP, dit in verband met de logistiek rondom de aanleg van groutankers die nodig waren om de vloer van de parkeergarage te verankeren.²⁰ De verlaging van het maaiveld vond onder archeologische begeleiding plaats waarna de groutankers in een boorgrid van circa 3 bij 2,5 m met behulp van een verrijdbare installatie werden geboord en waarbij tegelijkertijd onder hoge druk vloeibaar beton in het boorgat gespoten werd. Het uitgangspunt was dat de verstoring per boring gering zou zijn, namelijk hoogstens 0,30 m in diameter, maar in de praktijk bleek dit anders uit te pakken.²¹

Tijdens de opgraving was inzet van bronbemaling noodzakelijk omdat het plangebied zich op de flank van een duin bevindt en rekening gehouden werd dat het natuurlijk maaiveld (met mogelijke sporen) in zuidelijke richting, naar de Korte Vijverberg toe, sterk zou kunnen dalen tot rond of zelfs onder het grondwaterpeil van circa 0,5 m –NAP.

Het definitief archeologisch onderzoek vond plaats in het meest westelijke deel van het plangebied. Het onderzoeksgebied was circa 10 m breed en circa 34 m lang (de volle breedte van het plangebied) en was opgedeeld in twee werkputten van circa 10 m bij 17 m. De putafmetingen werden in de praktijk uiteindelijk iets anders, wat mede veroorzaakt werd door de inzet van een groot civieltechnisch machinepark op het terrein tijdens het archeologisch onderzoek, de vele verstoringen en onderzoekstechnische beslissingen. Werkput 1, gelegen in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied, werd uiteindelijk ruim 13 m lang en ruim 8 m breed en werkput 2 had oorspronkelijk wel de beoogde grootte, maar werd in het noordelijke deel over een lengte van circa 10 m circa 3 m naar het oosten uitgebreid, dit na overleg met het bevoegd gezag en naar aanleiding van sporen op de flank van het duin die een prehistorische datering konden hebben.

---

19 Benjamins 2015.

20 Dit niveau is in onderling overleg met het bevoegd gezag en de civieltechnisch uitvoerder bepaald op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek in proefsleuf 5.

21 Later, tijdens het definitief archeologisch onderzoek, bleek dat de verstoringen ten behoeve van de aanleg voor de groutankers veel groter waren omdat tussen de boorgaten her en der sleuven en diepe gaten gegraven waren waarin het overtollige vloeibare beton opgevangen werd om uit te harden.

Met behulp van een graafmachine werd per werkput laagsgewijs verdiept waarbij het natuurlijk verloop (het oude maaiveld) van het terrein zoveel mogelijk gevolgd werd. De vlakken van beide werkputten werden vanuit de zuidelijke in noordelijke richting aangelegd; vanuit het lagergelegen gebied met een veenlaag naar het hoger gelegen deel van het oud duin. In beide werkputten is met name het oostprofiel (dwars op de geologische lagen) zoveel mogelijk gedocumenteerd. De stort en het vlak werden met een metaaldetector regelmatig afgezocht op metalen voorwerpen. Andere vondsten zoals bijvoorbeeld het aardewerk, werden - met name uit de ophogingslagen - selectief verzameld.

Het meetsysteem was met een GPS uitgezet en de vlaksporen (en profielen) met een RTS getekend en ingemeten. Alle relevante spoor- en vondstgegevens zijn in database Archeolink ingevoerd.

4.2 Sporen en vondsten

Opgravingsput 1

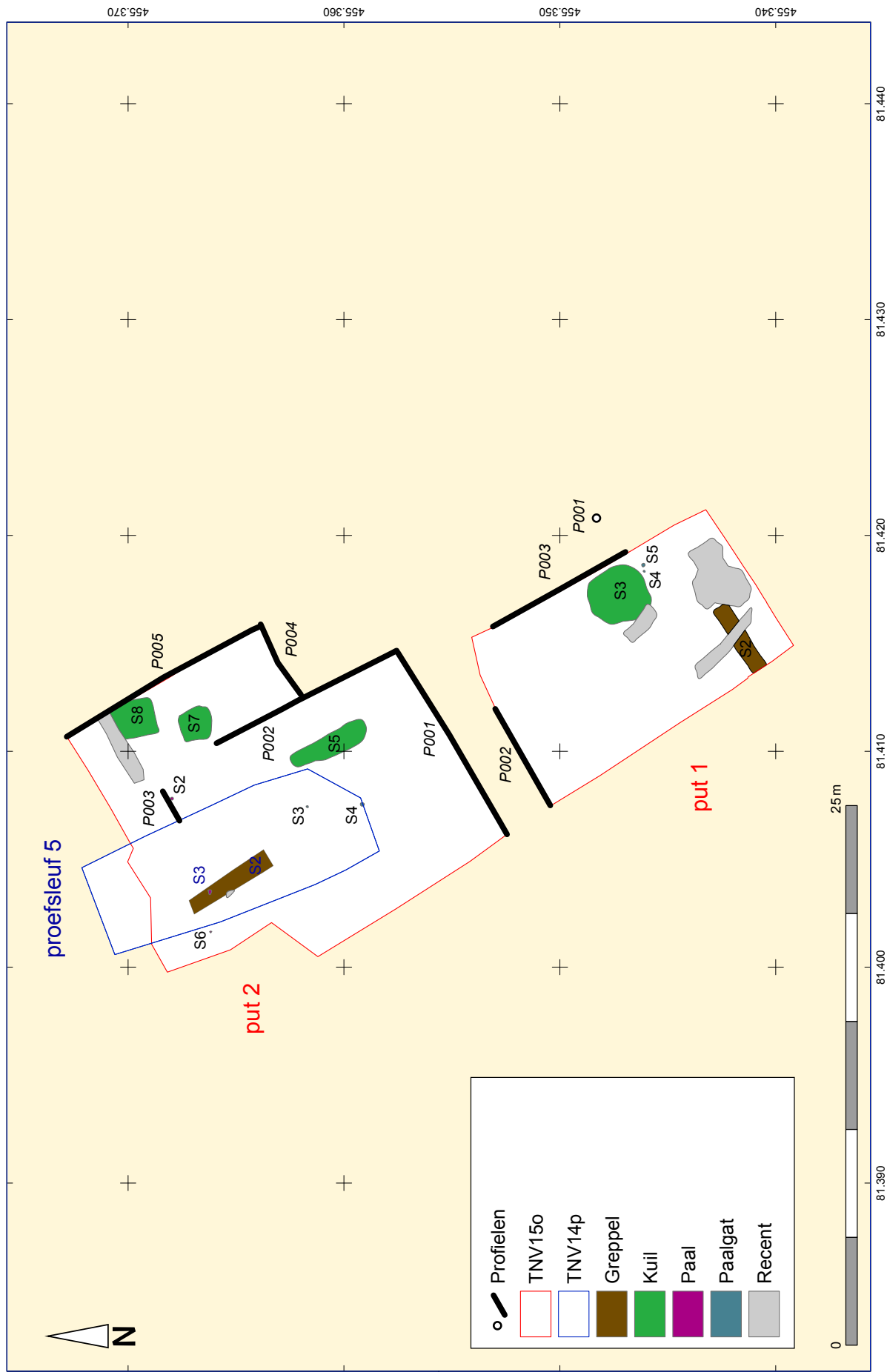
Voorafgaand aan de opgraving werd in het onderzoeksgebied het maaiveld verlaagd in het kader van de aanleg van de ankers voor de vloer van de nieuwe parkeergarage. Dit traject werd archeologisch begeleid waarbij ook daar – net als in de overige onderzochte locaties tijdens het proefsleuvenonderzoek – vastgesteld werd dat in het traject vanaf het maaiveld tot op circa 0,75 m + NAP de bodem zwaar verstoord is met nog slechts op enkele plekken intacte ophogingslagen en oude straat- of loopniveaus. Tijdens dit onderzoekstraject zijn enkele aardewerkfragmenten uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd verzameld (bijlage 2) en is een noordoost-zuidwest aangelegd profiel (zie afb. 4.3, p001) gedocumenteerd (afb. 4.2).

Tijdens de opgraving kwamen enkele sporen in het zuidelijke deel van opgravingsput 1 aan het licht. Spoor 2 werd zichtbaar op een hoogte van circa 0,38 m +NAP en betreft een zuidwest-noordoost gelegen ondiepe greppel van circa 0,80 m breed. De lengte van het spoor bedroeg circa 3,40 m (afb. 4.3). In de zandige vulling werden slechts twee fragmenten van ongeglazuurd steengoed (s1) aangetroffen die in de 15de eeuw gedateerd worden.

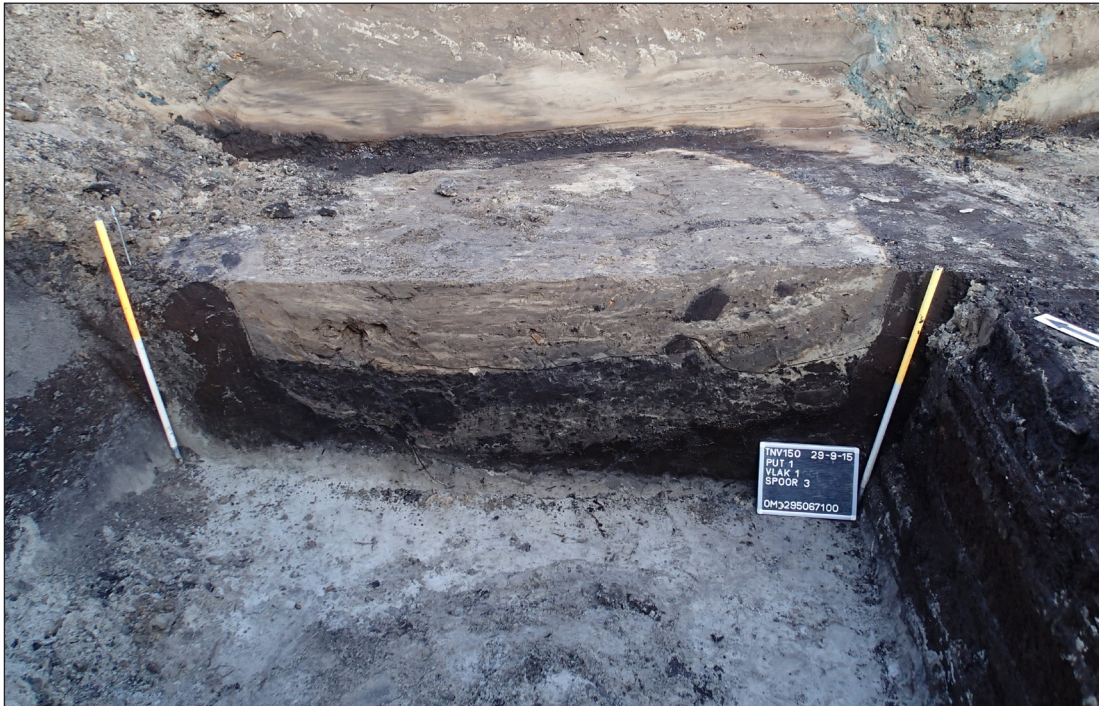
Ten noordoosten van greppel spoor 2 bevond zich rond 0 m NAP een grote ronde kuil (spoor 3) met een diameter van bijna 3 m. De bovenste vulling van het spoor bestond uit grijs gevlekt zand met veenbrokken en stukjes puin. In eerste instantie werd dan ook gedacht dat het een insteek van een waterput betrof, echter na het couperen van het spoor werd duidelijk dat er een tweede vulling van veenbrokken en grijs zand aanwezig was die niet dieper reikte dan de onderkant van de veenlaag/top van het duinzand (afb. 4.4).

Uit de kuilvulling werden naast kleine fragmenten baksteenpuin ook tien relatief kleine aardewerkfragmenten van roodbakkend aardewerk verzameld. Op basis van de kenmerken hiervan kan het spoor in de 17de of de 18de eeuw worden gedateerd.

Pal naast en aan de zuidoostkant van kuil (spoor 3) bevonden zich twee ronde paalkuilen (sporen 4 en 5). Paalkuil (spoor 4) had een doorsnede van circa 0,10 m en was circa 0,09 m diep met een afgeronde onderkant. Uit de vulling van licht- tot donkergrijs zand kwam één scherp roodbakkend aardewerk. Paalkuil (spoor 5) had een doorsnede van circa 0,16 m en was nog slechts 0,02 m diep.

Afb. 4.3 Overzicht van alle sporen van het definitief archeologisch onderzoek.

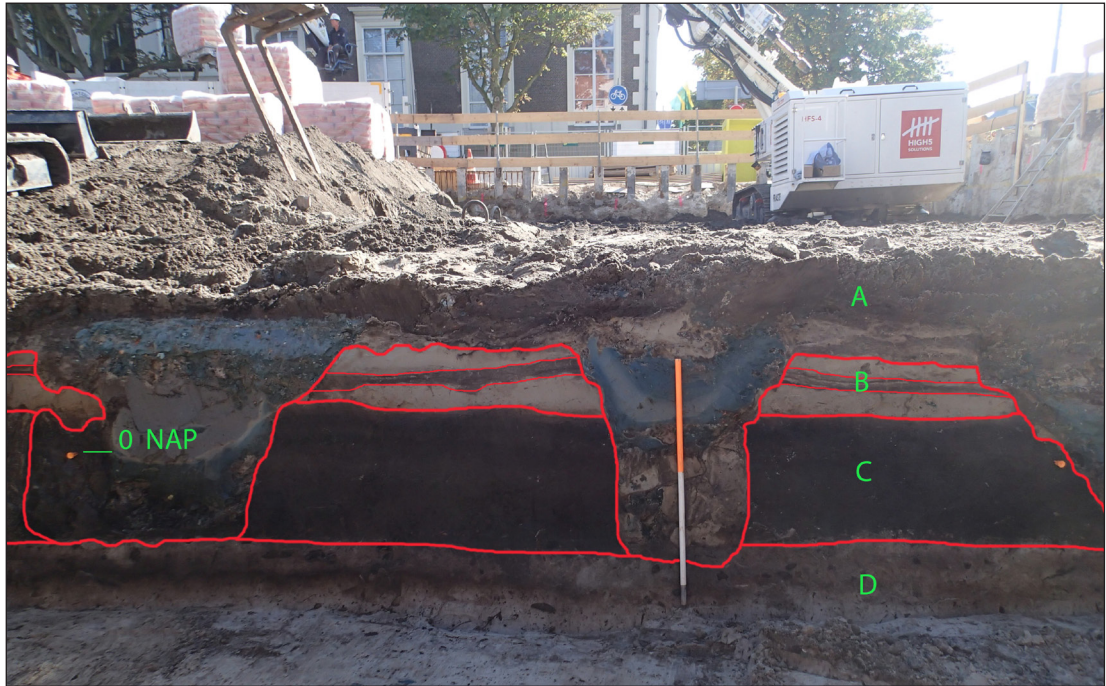
Afb. 4.4 Coupe ter hoogte van ronde kuil (spoor 3). Duidelijk zijn de twee vullingen te zien.

Afb. 4.5 Opgravingsput 1 oostprofiel. A= opgebrachte grond/zand met puin. B= duinzand met humeuze bandjes (oude bodems of maaivelden). C= veen. D= oud duinzand. E= verstoring opgevuld met zand, veroorzaakt door inspuiten bronbemaalingsbuis.

De onderkant van het spoor was vlak en de vulling bestond uit licht- tot donkergrijs zand. In de vulling van de paalkuil werd geen vondstmateriaal aangetroffen.

In werkput 1 is haaks op de geologische ondergrond het oostprofiel (p003) aangelegd en gedocumenteerd (afb. 4.5). Op de afbeelding is te zien dat ten opzichte van de oranje meetpen links op de foto (die op een hoogte van 0 m NAP zit), de geologische lagen onder de geroerde en opgebrachte grond, in noordelijke richting (van rechts naar links) steeds hoger komen te liggen. De verklaring hiervoor is dat de geologische lagen op de flank van een duin liggen waarvan het hoogste punt zich binnen het onderzoeksgebied aan de noordkant (de zijde van het Lange Voorhout) bevindt.

Afb. 4.6 Opgravingsput 2 zuidprofiel. A= geroerde grond met diepe ingravingen waar tijdens de aanleg van de groutankers overtollig vloeibaar beton in opgevangen werd. B= duinzand met bodemvorming (dun donkergrijs bandje). C= veen. D= oud duinzand met bodemvorming (donkerbruine laag links op de foto).

Opgravingsput 2

Opgravingsput 2 werd aangelegd in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied en ter hoogte van proefsleuf 5 (zie afb. 4.3). In de proefsleuf werden toen enkele sporen aangetroffen die aanleiding hebben gegeven om een opgraving in dit deel van het plangebied uit te voeren.²² Eén van de sporen, een smalle greppel (spoor 2) met daarin aardewerk uit de 15de eeuw, is tijdens de opgraving niet meer waargenomen. Het spoor kan bij de aanleg van de groutankers - en de reeds beschreven werkmethode die daarbij hoort - zijn vergraven. De bovenkant van de greppel lag rond 0,70 m +NAP terwijl de verstoringen zelfs tot circa 0,30 m -NAP kunnen reiken (afb. 4.6).

In opgravingsput 2 zijn zeven vlaksporen opgegraven. Daarvan worden twee houten palen (spoor 002 en 006) en twee grote kuilen (sporen 007 en 008) tot sporen uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd gerekend. De overige sporen, een langwerpige kuil (spoor 005) en twee paalkuilen (sporen 003 en 004) zijn tijdens het veldonderzoek als mogelijk antropogeen geïnterpreteerd. Deze sporen kwamen aan de onderkant van een omgespitte laag (spoor 908) aan het licht. Toen in het veld duidelijk werd dat de sporen stratigrafisch gezien op de flank van een oud duin en onder de veenlaag liggen, zijn ze als prehistorisch geïnterpreteerd. Omdat in geen van de sporen vondstmateriaal gevonden werd en vanwege het vage en ondiepe karakter, rees twijfel of de sporen van antropogene aard waren.

Deze twijfel bestaat niet ten aanzien van spoor 908 die feitelijk de voortzetting in noordoostelijke richting is van de omgespitte laag die al eerder in het proefsleuvenonderzoek was waargenomen (spoor 904 uit proefsleuf 5).²³ Tijdens dit onderzoek werd duidelijk dat de omgespitte laag (spoor 904) onder een bodem (spoor 903) lag. Omdat het toen aangelegde zuidoost profiel een beperkte

²² Pavlovic 2015.

²³ Pavlovic 2015, p. 21, afb. 4.5.

Afb. 4.7 Ogravingsput 2 oostprofiel en een deel van het zuidprofiel (rechtsonder). Ter hoogte van het streepje bij 0 NAP, bevindt zich een nog dun restantje van de omgespitte laag (spoor 908). A= verstoord. B= duinzand met humeus bandje (= oude bodem of maaiveld). C= veen. D= oud duinzand (met bodemresten).

Afb. 4.8 Coupe ter hoogte van kuil (spoor 7).

lengte van slechts enkele meters had en de locatie daarvan hoog op het duin lag, was toen nog niet duidelijk dat meer van het duin af, in zuidelijke richting, deze dunne bodem feitelijk een uitloop vormt van een dik pakket veen aan de zuidkant van het onderzoeksgebied (afb. 4.7). De stratigrafische ligging van de omgespitte laag (niet onder een bodem, maar onder het Hollandveen) en de daarmee samenhangende datering (in de prehistorie) werd pas duidelijk na de aanleg van het oostprofiel (p002 en p005) van opgravingsput 2.²⁴

In opgravingsput 2 zijn twee laatmiddeleeuwse kuilen opgegraven. Kuil spoor 7 had een onregelmatige vorm en was ruim 1,70 m in doorsnede. Het spoor was circa 0,5 m diep en had twee vullingen; de bovenste vulling bestond voornamelijk uit grijs vlekkerig zand en de onderste vulling uit beer met afval en veel bakstenen/baksteenpuin (afb. 4.8).

De vaalrode bakstenen hadden verschillende formaten: 16/17x7,5/8,5x3,5/4 cm. De specifieke vulling van de kuil, namelijk beer met afval en baksteen(puin), geeft aan dat het spoor hoogstwaarschijnlijk een boomkuil betreft. Voor een goede groei van de boom moet de grond immers vruchtbaar zijn en voldoende belucht zijn.

Naast het bouw materiaal uit met name de onderste vulling bestond het vondstmateriaal ook uit fragmenten roodbakkend aardewerk, enkele fragmenten van onder andere een glazen wafelbeker en steengoed. Ook uit de onderste vulling is een nagenoeg complete steengoed kan (s2-kan-100) afkomstig en een kleine dobbelsteen (afmeting; 1 x 1 cm) gemaakt van been (afb. 4.9 en bijlage 2).

Even ten noordoosten van kuil spoor 7 bevond zich nog een grote kuil (spoor 8). De kuil was nagenoeg rechthoekig van vorm en had een doorsnede van circa 1,70 m, dus qua grootte vergelijkbaar met kuil spoor 7. Ook de vulling van beide kuilen komt grotendeels overeen, namelijk grond/zand verrijkt met beer(afval) en baksteen(puin) (afb. 4.10).

Uit de enkele fragmenten roodbakkend aardewerk en een groot fragment van een bord afkomstig uit het Duitse Wesergebied valt op te maken dat kuil spoor 8 een vergelijkbare datering als kuil spoor 7 heeft, namelijk in de late 16de eeuw.

In werkput 2 werden ook twee houten palen (sporen 2 en 6) opgegraven (afb. 4.11 en 4.12). Paal spoor 2 was rond met een diameter van 0,13 m en een lengte van 0,85 m en was aangepunt. Ruim 6,40 m ten westen van paal spoor 2 bevond zich nog een houten paal (spoor 6). Ook deze paal was rond en aangepunt met een diameter van 0,11 m en een lengte van 0,65 m.

Het hout (grenen) en de bewerking van de palen (aangepunt) is vergelijkbaar met de paal uit het proefsleuvenonderzoek (spoor 3). Alle drie de palen bevinden zich in het meest noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied, maar vertonen verder geen echte samenhang in de zin dat ze alle drie deel uitmaken van een grotere structuur. In eerste instantie werd gedacht dat de palen zelfs een 16de-eeuwse datering zouden kunnen hebben, en daarmee een onderdeel waren van palen waarop houten papegaaien stonden en die bij parades en feesten door de schutters in de loop van de 16de en de 17de eeuw beschoten werden. Omdat er onzekerheid bestond omtrent de datering

---

24 Tijdens het proefsleuvenonderzoek op het Tournooveld is van het veen een pollenbakmonster (TNV14p,V006) genomen. Uit het 14C-onderzoek daarvan blijkt dat de onderkant van de laag een prehistorische datering heeft; Poz-77473, 3485 ± 35 BP.

Afb. 4.9 Steengoed kan en dobbelsteen gemaakt van been, uit onderste vulling kuil (spoor 7). Datering; tweede helft 16de eeuw.

van het hout is van een paal onderzoek gedaan naar de buitenste jaarringen. Dit onderzoek heeft uitgewezen dat het hout een recente datum heeft.²⁵

Na het verdiepen van de omgespitte laag (spoor 908) op het flank van het duin, werden enkele lichtgrijze sporen op enkele centimeters onder NAP zichtbaar waarvan onzeker is of deze van antropogene aard zijn. In de sporen werd geen vondstmateriaal aangetroffen.

Paalspoor 3 (0,20 m –NAP) was 0,10 m in doorsnede en circa 0,15 m diep en paalspoor 4 (0,12 m –NAP) was 0,13 m in doorsnede en circa 0,25 m diep. Beide sporen hadden een grijze zandvulling met bruine vlekken.

Kuil (spoor 5) werd op circa 0,30 m –NAP zichtbaar. Deze had een ovale vorm en was ruim 3,80 m lang, circa 1 m breed en circa 0,30 m diep (afb. 4.13).

²⁵ Mededeling M. van der Linden (BIAX); DHTOER paal: 8, TNV, Poz-77474, 1957 -1963 n. Chr., 1976 -1984 n. Chr.

Afb. 4.10 Coupe ter hoogte van kuil (spoor 8).

Afb. 4.11 Coupe ter hoogte van houten paal (spoor 2).

Afb. 4.12 Coupe ter hoogte van houten paal (spoor 6).

Afb. 4.13 Langwerpige kuil (spoor 5) en – op de voorgrond – twee ronde paalsporen (spoor 3 en 4). De contouren van de sporen zijn ter verduidelijking aangekrast. Op de achtergrond is een deel van het oostprofiel van opgravingsput 2 te zien, waaruit duidelijk wordt dat het niveau van de sporen onder het veen en op de flank van het duin ligt.

5 Beantwoording van de onderzoeksvragen

In het PVE dat door het bevoegd gezag voor het definitief archeologisch onderzoek (opgraven) is opgesteld, zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

Vraagstelling

- *Bieden de aangetroffen bodems en sporen mogelijkheden om de transitie van het plangebied van woest gebied naar tuinbouwgebied en openbare ruimte beter te begrijpen/te verklaren en te dateren? Nota bene, de verspitte laag en bodems kunnen ook ouder zijn dan de middeleeuwen.*

Zowel tijdens het proefsleuvenonderzoek (in proefsleuf 5) als tijdens de opgraving (in werkput 2) werd op de flank van het oud duin een omgespitte/geroerde laag aangetroffen die onomstotelijk op basis van de stratigrafische ligging, namelijk onder het veen, een prehistorische datering heeft. Uit de laag kwam echter geen vondstmateriaal waardoor een nauwkeurigere datering ontbreekt. Dit geldt ook voor de overige sporen op het duin; een langwerpige kuil (spoor 5) en twee paalgaten, sporen 3 en 4 die bij het verdiepen van de omgespitte/geroerde laag tevoorschijn kwamen.

De omgespitte/geroerde laag vormt in ieder geval een aanwijzing dat al in de prehistorie mensen ter hoogte van het latere Tournooiveld activiteiten – in de zin van landbewerking – hebben ontplooid. Over de precieze aard van bewoning ter plekke is op basis van de weinige sporen geen uitspraak te doen, zeker ook omdat de antropogene aard van de sporen niet onomstotelijk vast staat. Een andere (mogelijke) aanwijzing voor menselijke activiteit in de directe omgeving van het Tournooiveld is die van de waarneming uit 1991 gedaan tijdens de aanleg van de stadsverwarming. Toen kwam op het Lange Voorhout (tegenover de Amerikaanse ambassade) op de flank van de strandwal ook een bodem met spitsporen aan het licht en ook daar zonder vondstmateriaal, maar op basis van een ¹⁴C datering van het veen kan de laag in de bronstijd gedateerd worden.

De twee laatmiddeleeuwse greppels (spoor 2 in proefsleuf 5 en spoor 2 in opgravingsput 1) vormen aanwijzingen dat het gebied van het latere Tournooiveld in de 15de eeuw al (geheel of gedeeltelijk) in gebruik en daarmee in cultuur was gebracht. Dat is eigenlijk ook niet verwonderlijk wanneer we kijken naar het feit dat het Tournooiveld aan de zuidwestkant grensde aan de Uiterste poort van het grafelijk hof en aan de oostzijde aan de Bospoort die toegang bood tot het Haagse Bos. Dit gegeven wijst er ongetwijfeld op dat het gebied regelmatig betreden werd en in dat kader kan het ook (gedeeltelijk) in cultuur gebracht zijn.

De twee boomkuilen (sporen 7 en 8) in opgravingsput 2 (en mogelijk kuil spoor 3 in opgravingsput 1) worden op basis van het vondstmateriaal uit de vulling in de tweede helft van de 16de eeuw gedateerd. Dat is in de periode van de vestiging van de schuttersgilden aan de zuidzijde van het Tournooiveld dat toen ook als zodanig ingericht werd. Daarbij zijn kennelijk ook in het kader van de inrichting bomen aangeplant om het veld meer te verfraaien. Of de drie aangepunte houten palen (spoor 3 uit proefsleuf 5 en sporen 2 en 6 uit opgravingsput 2) eveneens bij de inrichting horen, blijft onduidelijk omdat de palen vooralsnog niet nauwkeurig gedateerd kunnen worden.

Onderzoeksvragen

- *Hoe is de fasering van de bodems en grondsporen?*
De geroerde (bewerkte) laag en de (mogelijk antropogene) sporen (twee paalgaten en een langwerpige kuil) die stratigrafisch onder het Hollandveen liggen, worden als prehistorisch (vermoedelijk Bronstijd) aangemerkt. De (natuurlijke) bodems boven het veen kunnen vanaf de Romeinse tijd dateren. De grondsporen (twee greppels, drie houten palen, drie (boom) kuilen en de verschillende opgebrachte grondlagen en schelpenpakketten) boven het veen, dateren vanaf de 15de tot in de 19de eeuw.
- *Tot welke fase behoort de aangepunte houten paal?*
Tijdens het definitief archeologisch onderzoek werden in dezelfde hoek (het noordwestelijk deel van het onderzoeksgebied) nog twee aangepunte houten palen aangetroffen. Van een paal zijn in een laboratorium de buitenste jaarringen onderzocht. Daarbij is vast komen te staan dat de houten palen een recente datum hebben.
- *Behoort de paal tot een grotere structuur, of is het inderdaad een individueel object in de ruimte?*
De houten paal uit het proefsleuvenonderzoek en de twee houten palen uit het definitief onderzoek bleken - na nader onderzoek - van recente datum. De palen kunnen zijn gebruikt bij het verankeren van aangeplante of verplante bomen.
- *Kan de greppel nader geduid worden? Bakent deze een akkerbouwgebied af of had deze een andere functie?*
De greppel in proefsleuf 5 uit het proefsleuvenonderzoek werd tijdens de opgraving niet meer waargenomen, vermoedelijk was dit het gevolg van de vele civieltechnische (graaf)werkzaamheden die op het onderzoeksterrein voorafgaand aan het definitief archeologisch onderzoek hebben plaatsgevonden. De greppel kan gefunctioneerd hebben bij de afwatering van het terrein voorafgaand aan de inrichting als Tournooiveld. Ook de greppel in opgravingsput 1 kan een dergelijke functie gehad hebben. Beide greppels liggen haaks ten opzichte van elkaar en een andere mogelijkheid zou ook kunnen zijn dat de greppels deel hebben uitgemaakt van een groter geheel of systeem van greppels die naast een functie in de waterhuishouding ook een gebied kunnen hebben afgebakend.
- *Is er een relatie tussen de greppel en de verspitte laag en wat is de datering van de gebruiksfase(n) van beide sporen? Is aannemelijk te maken waarom de greppel buiten gebruik is geraakt?*
Er is geen relatie tussen de greppel en de verspitte laag, omdat tijdens de opgraving duidelijk werd dat de verspitte laag op stratigrafische gronden onder het Hollandveen ligt en daarmee ouder (prehistorisch) is. De greppel met daarin enkele aardewerkfragmenten heeft een laat middeleeuwse datering, namelijk in de 15de eeuw. Het hoogste niveau van de verspitte laag bevond zich op het duin aan de zijde van het Lange Voorhout, waar deze doorsneden werd door de laatmiddeleeuwse greppel. Waarom de greppel op een gegeven moment in onbruik is geraakt kan op basis van de beschikbare informatie niet worden opgemaakt, met name ook omdat de greppel tijdens het definitief onderzoek niet meer aanwezig/vergraven was.

- *Is de transitie van het gebied naar openbare ruimte duidelijk in het bodemarchief? Is er een moment aan te duiden of een ophogingslaag die daarmee verband houdt?*

De ophogings- en egalisatielagen van puin, afval, zand en schelpenpakketten wijzen op verhardingen en oude straatniveaus van het terrein. Aardewerkfragmenten dateren de oudste hiervan in de 16de eeuw, de periode dat de Haagse schutterij zich aan de zuidzijde van het (latere) Tournooiveld vestigde. Deze door de mens opgebrachte lagen liggen op het natuurlijk duinzand met daarin enkele bodems waarop – voorafgaand aan de ophogingen – menselijke activiteiten hebben plaatsgevonden, getuige de twee greppels die op basis van enkele aardewerkfragmenten in de 15de eeuw gedateerd worden.

Daarnaast wijzen de dateringen van het vondstmateriaal uit de boomkuilen (sporen 3, 7 en 8) in de richting dat het Tournooiveld in de tweede helft van de 16de eeuw (gedeeltelijk) met bomen beplant was, wat heel goed op de inrichting als openbare ruimte zou kunnen wijzen.

6 Conclusie

Het archeologisch onderzoek op het Tournooiveld heeft een aantal onbeantwoorde vragen uit het proefsleuvenonderzoek verduidelijkt, maar daarnaast zijn een aantal vragen vooralsnog onbeantwoord gebleven.

Op basis van de gegevens uit de opgraving kan nu gezegd worden dat de omgespitte laag op het duin hoogstwaarschijnlijk een prehistorische datering heeft. Uit de profielen die tijdens de opgraving zijn gemaakt, blijkt dat de bodemlagen op het onderzoeksterrein richting het zuiden aflopen en dat de bodem waar de geroerde laag op het duin onder lag, in zuidelijke richting uiteindelijk een dik pakket veen is. Helaas heeft de geroerde laag geen vondstmateriaal opgeleverd voor een nauwkeurigere datering. Dit geldt ook voor de sporen (langwerpige kuil en twee paalsporen) onder de omgespitte laag en waarvan niet zeker vaststaat dat deze van antropogene aard zijn.

De sporen bovenop het veen en in het duinzand dateren uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd; uit de periode die voorafgaat aan de inrichting van het terrein als Tournooiveld dateren twee greppels waarvan de functie en onderlinge relatie onduidelijk blijft. Het vondstmateriaal uit deze sporen dateert in de 15de eeuw toen de Haagse schutterij nog niet haar onderkomens aan de zuidkant van het terrein (het latere Tournooiveld) had en het terrein toen vermoedelijk niet geheel ingericht of in gebruik genomen was als openbare ruimte.

Uit de periode van de inrichting van het Tournooiveld dateren drie (boom)kuilen uit de tweede helft van de 16de eeuw en enkele ophogingspakketten ten behoeve van aanleg van loopvlakken (straatniveaus) die op basis van het vondstmateriaal daaruit niet nauwkeuriger dan in de 16de eeuw gedateerd kunnen worden. Het aanleggen van verharde loopvlakken met puin en het planten van bomen wijst op een grootschalige inrichting van het terrein als Tournooiveld in de loop van de tweede helft van de 16de eeuw. De drie aangepunte houten palen, waarvan in eerste instantie gedacht werd dat deze ook uit de beginfase van de inrichting van het Tournooiveld zouden kunnen dateren, bleken na onderzoek een moderne datering te hebben.

Literatuur

- Alkemade, M.M.M., 2011, *Toelichting op de Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart (AWVK) Den Haag*. Haagse Archeologische Rapportage 1106. Den Haag.
- Berendsen, H.J.A., 2005, *Landschappelijk Nederland. De fysisch-geografische regio's*. (Fysische geografie van Nederland). Assen.
- Benjamins, M., 2015, *Programma van Eisen Tournooiveld. Opgraven*. Intern rapport afdeling Archeologie. Den Haag.
- Bulten, E.E.B., A. Pavlovic, E.C. Rieffe, H.A.R. Siemons, M.M.A. van Veen, en J.A. Waasddorp, 2009, *Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie (GOaA)*. (Rapport 0908). Den Haag.
- Meering, A., 2013, *Tournooiveld gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarde*. (Haagse Archeologische Rapportage 1316). Den Haag.
- Pavlovic, A., 2012, *Korte Vijverberg, gemeente Den Haag. Sporen van de Uiterste- of Doelenpoort en van een kademuur van de Hofvijver in nieuw riooltracé*. (Haagse Archeologische Rapportage 1210). Den Haag.
- Pavlovic, A., 2014, *Briefrapport archeologische begeleiding aanleg leidingsleuven Tournooiveld, gemeente Den Haag*. Intern rapport afdeling Archeologie. Den Haag.
- Pavlovic, A., 2015, *Tournooiveld, gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek proefsleuven. Laatmiddeleeuwse bewoningssporen ter hoogte van de nieuwe ondergrondse parkeergarage*. (Haagse Archeologische Rapportage 1506). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, 1998, 'Prehistorie en Romeinse tijd' in: Th. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*. Zwolle. p. 17-18.
- Veen, M.M.A. van, 2010, *Lange Voorhout, gemeente Den Haag. Archeologische begeleiding herinrichting*. (Rapportnummer 1019). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, en J.A. Waasddorp, 2000, *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5). Den Haag.
- Vos, P.C., E.C. Rieffe, en E.E.B. Bulten, 2007, *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag.

Lijst en verantwoording van de afbeeldingen

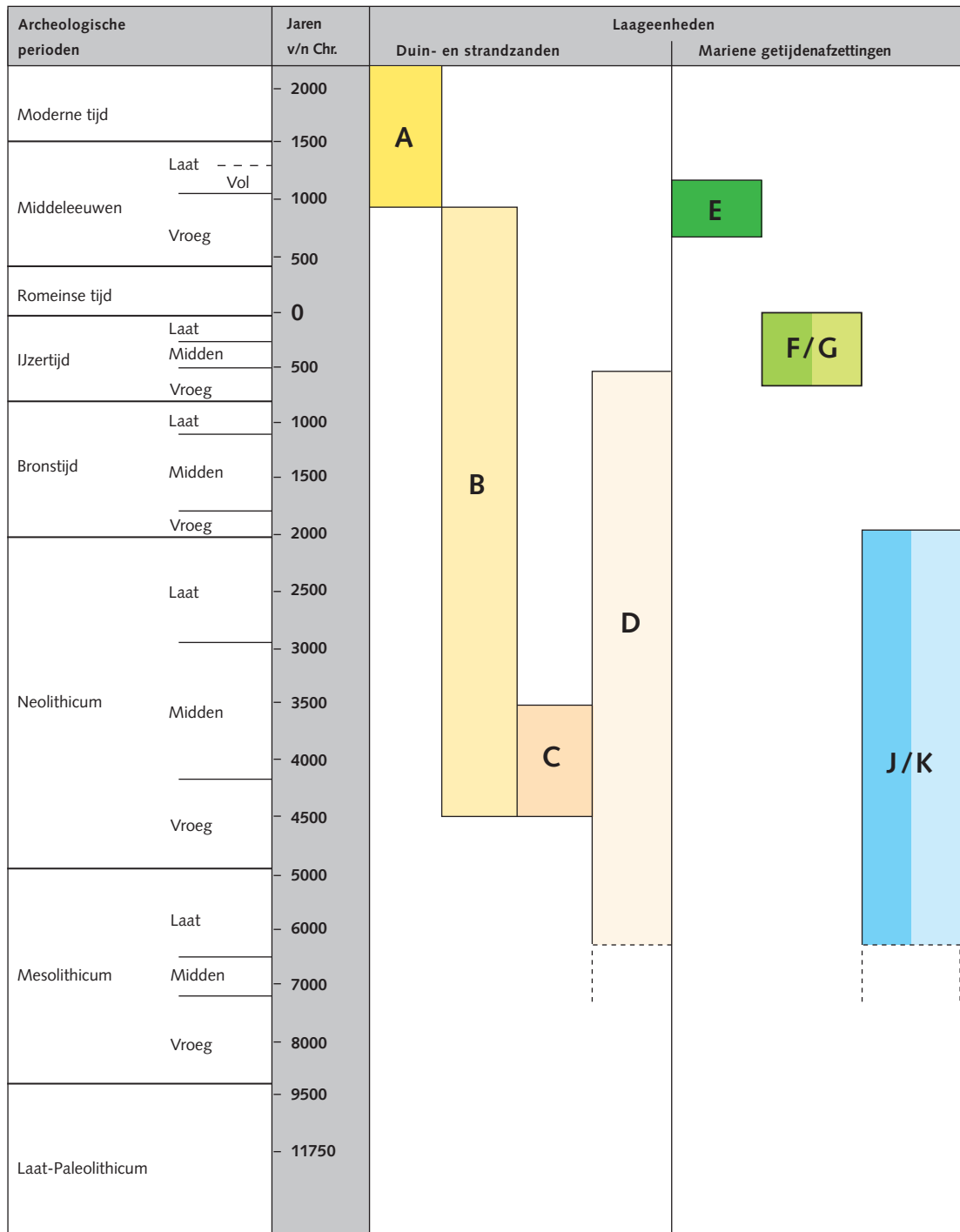
- Afb. 1.1 Plangebied en locatie in Den Haag. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag*.
- Afb. 3.1 Plangebied op uitsnede van de geologische kaart van Den Haag en Rijswijk. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag*.
- Afb. 3.2 Opgravingsgebied (bij benadering) op een uitsnede van de stadskaat van Bos en Van Harn uit 1616. Linksonder is de Uiterste poort met daarnaast de St. Sebastiaans en de St. Joris Doelen. Tussen de bomen staan houten papegaaipalen waarop de schutterij schoot. *Haags Gemeentearchief*.
- Afb. 4.1 Locatie van de opgraving (in blauw) binnen het plangebied. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag*.
- Afb. 4.2 Profielopname van opgebrachte lagen zand met schelpen (S901) en puin (S902) ten behoeve van oude loopvlakken en straatniveaus. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag*.
- Afb. 4.3 Overzicht van alle sporen van het definitief archeologisch onderzoek. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag*.

- Afb. 4.4 Coupe ter hoogte van ronde kuil (spoor 3). Duidelijk zijn de twee vullingen te zien. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.5 Opgravingsput 1 oostprofiel. A= opgebrachte grond/zand met puin. B= duinzand met humeuze bandjes (oude bodems of maaivelden). C= veen. D= oud duinzand. E= verstoring opgevuld met zand, veroorzaakt door inspuiten bronbemaalingsbuis. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.6 Opgravingsput 2 zuidprofiel. A= geroerde grond met diepe ingravingen waar tijdens de aanleg van de groutankers overtollig vloeibaar beton in opgevangen werd. B= duinzand met bodemvorming (dun donkergrijs bandje). C= veen. D= oud duinzand met bodemvorming (donkerbruine laag links op de foto). *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.7 Opgravingsput 2 oostprofiel en een deel van het zuidprofiel (rechtsonder). Ter hoogte van het streepje bij 0 NAP, bevindt zich een nog dun restantje van de omgespitte laag (spoor 908). A= verstoord. B= duinzand met humeus bandje (= oude bodem of maaiveld). C= veen. D= oud duinzand. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.8 Coupe ter hoogte van kuil (spoor 7). *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.9 Steengoed kan en dobbelsteen gemaakt van been, uit onderste vulling kuil (spoor 7). Datering; tweede helft 16de eeuw. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.10 Coupe ter hoogte van kuil (spoor 8). *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.11 Coupe ter hoogte van houten paal (spoor 2). *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.12 Coupe ter hoogte van houten paal (spoor 6). *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*
- Afb. 4.13 Langwerpige kuil (spoor 5) en – op de voorgrond – twee ronde paalsporen (spoor 3 en 4). De contouren van de sporen zijn ter verduidelijking aangekrast. Op de achtergrond is een deel van het oostprofiel van opgravingsput 2 te zien, waaruit duidelijk wordt dat het niveau van de sporen onder het veen en op de flank van het duin ligt. *Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.*

Historische kaarten

Kaart van Die Haghe, Bos en Van Harn, 1616

Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling

- A: Laag van Den Haag (voorheen Jonge Duinen)
- B: Laag van Voorburg (voorheen Oude Duinen)
- C: Laag van Ypenburg (voorheen Oude duinen)
- D: Laag van Rijswijk (voorheen Strandzanden)
- E: Laag van Poeldijk (voorheen Duinkerke II / III Afzettingen)
- F: Gantel Laag, kleiige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
- G: Gantel Laag, zandige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
- J: Laagpakket van Wormer, kleiige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)
- K: Laagpakket van Wormer, zandige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)

Bijlage 2: Catalogus en vondstgegevens

Opbouw van de catalogusblokje

- 1a vondstnummer
- 1b vondstcontext (datering context)
- 2 code van het type
- 3 objectdatering
- 4a maten in centimeters (grootste diameter / hoogte / diameter voet)
- 4b beschrijving van het type
- 5a baksel
- 5b kleur / glazuur
- 5c beschrijving van de decoratie
- 5d diversen
- 6a bodem
- 6b oor / steel
- 6c compleetheid
- 7 functie
- 8 productiecentrum
- 9 literatuur

(de afbeelding is schaal 1:4)

Cat. nr. 1

- 1a TNV15o-11.1.
- 1b kuil s7 (1575-1630)
- 2 s2-kan-100
- 3 1580-1620
- 4a 9,5 / 12 / 7,5
- 4b kan met bolle buik en hoge, slanke hals
- 5a steengoed met oppervlakte-behandeling
- 5b zoutglazuur, bruine engobe
- 5c
- 6a standvoet
- 6b lintoor
- 6c archeologisch compleet
- 7 kan
- 8 Keulen of Raeren
- 9

Put	Vondstnr.	Context	Object/ materiaal	Beschrijving	Herkomst	Datering
1	3	spoor 2	steengoed s1	1 bodem (geknepen voet) 1 wand	Siegburg	15
	4	spoor 4	aardewerk roodbakkend	1 wand	lokaal	
	5	spoor 3	aardewerk roodbakkend	3 randen 3 wand 2 bodem 2 oor	lokaal	17/18
			metaal	2 nagels/spijkers gesmeed		
	6		aardewerk roodbakkend	4 rand 10 wand 1 oor	lokaal	16/18
			aardewerk witbakkend	1 wand fragment met drie gaatjes		16/18
			natuursteen	3 (dak)lei 1 grijze zandsteen		
			schelp	3 oester		
			glas	1 fragment van een ruitje, lichtgroen		17/19
			bot	1 kootje 2 botsplinters		
2	7	spoor 1	aardewerk roodbakkend	1 rand 1 oor	lokaal	17
			bot	1 kootje		
	10	spoor 7	aardewerk roodbakkend	4 wand	lokaal	17/19
	11.2		aardewerk roodbakkend	4 rand 3 wand 1 oor	lokaal	laat 16 / vroeg 17
	11.1		steengoed kan s2- kan-100	bruine zoutglazuur hoogte: 12,3 cm diameter buik: 9,5 cm diameter halsopening: 3,5 cm	Rijnland	laat 16 / vroeg 17
	11.1		bot	1 dobbelsteen kubus 1 x 1 cm met ingegroefde puntcirkels	lokaal	laat 16 / vroeg 17
			glas	8 wafelbeker 4 ruitjes (lichtgroen) 1 bodem		16/17
			bouwmateriaal	4 vloertegels, glazuur bovenzijde afmeting: 13x13x2,2 cm 2 natuurstenen tegelfragmenten		
			natuursteen	4 (dak)leien		

Put	Vondstnr.	Context	Object/ materiaal	Beschrijving	Herkomst	Datering
2	13	spoor 8	aardewerk roodbakkend	6 wand 2 oor 2 bodem	lokaal	16/19
			aardewerk witbakkend	1 bodem (binnenzijde glazuur)	lokaal	
			Weser aardewerk	1 rand op vlag loodglazuur en slibversiering	Weser gebied	laat 16 / vroeg 17
			bouwmateriaal	2 vloertegels afmeting; 13,5 cm en 2,2 cm en 3 cm dik 1 gegolfde dakpan		
			bot	5 fragmenten		
			metaal	2 ijzer (sterk gecorrodeerd)		

